

Műemléki topográfia és társadalmi háttér

Dr. Entz Géza Antal

művészettörténész, topográfus
geza@pro-professione.hu

DOI 10.23716/PT0.21.2017.10

Absztrakt:

Eredményes város- és településfejlesztés, csak úgy képzelhető el, ha azt a mai szükségletek felmérésén túl az épített és természeti környezet komplex ismeretére alapozzák. Ehhez elengedhetetlen, hogy ezek az ismeretek minél nagyobb mértékben rendelkezésre is álljanak, hiszen már a fejlesztési elképzeléseknek is az adottságok ismeretéből kell kiindulniuk. Erre szolgálnak a különféle, országonként eltérő múltú és szervezettségű, bár módszertani értelemben sok tekintetben hasonló, és az idő előrehaladtával egyre jobban egységesülő, állami és helyi szinten rendszeresen végzett felmérések és statisztikák. Ezek egyike az épített örökség értékeinek az adott állam teljes területére kiterjedő, helyrajzi rendben feldolgozott katasztere, amit műemléki inventarizációnak, vagy egyes országokban műemléki/művészeti topográfiának neveznek.¹ A műemléki inventarizáció Európában állami feladatként immár két évszázados múltra tekinthet vissza. Ennek általános célja az épített örökség értékeinek a folyamatosan szélesedő és mélyülő értékfogalmak alapján történő hozzáférhetővé tétele a felhasználók és hasznosítók legszélesebb köre számára.²

Kulcsszavak: műemlékek számbavétele, épített örökség, műemléki topográfia, műemlékvédelem,

Keywords: inventorization of monuments, built heritage, Inventory of Historical Monuments, protection of monuments

Magyarországon is volt közel négy évtized, az 1950-es évek elejétől az 1980-as évek végéig, amikor a műemléki topográfiai kutatás, mint

¹ Inventory of Historical Monuments in Buckinghamshire, in the County of Cambridgeshire etc., Österreichische Kunsttopographie, Kunstdenkmäler der Schweiz, Umělecké památky Prahy etc., Denkmaltopographie Bundesrepublik Deutschland etc.

² ENTZ: 2016, 134–145.

kormányzati projekt, szakmai tartalom tekintetében a kor legjobb nemzetközi színvonalán állt.³ Az eredmények publikálása azonban egyre lassult, így a teljes ország területén számításba veendő objektumoknak csak egy szűk körét tudták felleltározni: az ország 19 megyéjéből csak négy és felet, illetve Budapest budai kerületeit. Tovább szűkítette a feldolgozott anyag körét, hogy abba csak az akkor állami védelem alatt álló mintegy háromezer objektum (épületek, és azok együttese, köztéri alkotások, népi műemlékek) került bele.⁴

A műemléki topográfia témakörét, rámutatva annak gyakorlati hasznára, azért érdemes ma Magyarországon áttekinteni, mert az 1990-ben bekövetkezett nagy politikai rendszerváltozás óta eltelt több mint negyed században a műemlékvédelem minden előfeltétele alapjaiban változott meg: a régi állami intézményrendszer felbomlott anélkül azonban, hogy helyébe bármilyen új rendszer létrejött volna.⁵

A műemléki topográfiai kutatásokban és azok publikációjában rejlő nagy társadalmi jelentőségű lehetőség tehát Magyarországon már hosszú ideje *kihasználatlan*, ezért, amennyiben az épített örökségünk kulturált kezelése és a fenntarthatóság követelményét kielégítő fejlesztési politikák követése a cél, *a műemléki inventarizációs tevékenység mindenképpen felújítandó*. Mai igényeink szerint az ilyen kataszterben regisztrálandó

³ A topográfiai sorozat kötetei időrendben: II. Győr-Sopron megye [csak a Soproni járás](1953. 2. kiad. 1956). III. Nógrád megye (1954). IV. Budapest I. rész [I. kerület](1955). V. Pest megye (1958). VI. Budapest 2. rész [a további budai kerületek] (1962). VII–IX. Heves megye (1969; 1972; 1978). X–XI. Szabolcs-Szatmár megye (1986; 1987). — Országos topográfiai felmérés korlátozott adattartalommal, de jól válogatott alapos bibliográfiával—, *az állami intézményrendszeren kívüli, egyszemélyes vállalkozások*: GENTHON 1959. GENTHON 1961. ZAKARIAS G. 1961.

⁴ *A magyarországi műemléki topográfiai kutatások történetéhez* v.ö. ENTZ 2007, 57–7. Magyarul, kisebb kiegészítéssel: ENTZ: 2011, 1. sz. 65–85. uo.: *Hogyan indult a magyar műemléki topográfia?* Művészettörténeti Értesítő 66. (2017. 1. szám). [Megjelenés alatt.]

⁵ Az 1976–2011 között bekövetkezett alapvető intézményi változásokról: FEJÉRDY TAMÁS, *Változások a magyar műemlékvédelem szervezetében* (1976–2011), in: Magyar Műemlékvédelem. A Műemlékvédelmi Tudományos Intézet Közleményei XV. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2011, 115–127. A 2011 utáni intézményi fejleményekről: LÖVEI PÁL, KLANICZAY GÁBOR: *BUKSZ beszélgetés „Ha mindez így marad, akkor ennek a 140 éves történetnek vége” a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal felosztásáról*. BUKSZ (2012): 254–268. Verband der Kunsthistorikerinnen und Kunsthistoriker (az osztrák Művészettörténetész Egyesület) műemlékvédelmi folyóiratában olvashatunk részletes beszámolót: N. N.: *Was ist mit dem ungarischen Denkmalschutz geschehen?* Kunstgeschichte aktuell 1/13. Jg. XXX.(2013) 7. <http://www.kunsthistoriker-in.at/download.php?file=5007> L. még a berlini Humboldt Egyetem művészettudományi elektronikus folyóiratán (2014/1) <http://www.kunsttexte.de/index.php?id=711&idartikel=40437&ausgabe=40432&zu=551&L=0>

objektumok köre lényegesen kibővült és azok száma Magyarországon 300 ezerre becsülhető. A feladat léptéke természetesen az alkalmazandó, ill. választandó metodikát is nagymértékben meghatározza. Ennek kialakításához néhány figyelemre méltó hazai előzmény mellett gazdag európai szakmai tapasztalatok állnak rendelkezésünkre. A következőkben tehát a műemléki topográfia, mint kutatási és publikációs műfaj lényegi sajátosságainak bemutatása mellett, az e téren folyó és hasznos tanulságokat ígérő európai inventarizációs gyakorlat vázlatos bemutatására vállalkozunk.

A műemléki topográfiák feladata

A műemléki topográfiák általános feladatát röviden így jellemezhetjük: egy adott ország épített örökségének egészében a műemléki értékek és történeti összefüggéseik szisztematikus felkutatása és teljes körű *számbavétele*, a már dokumentált ismeretek *folyamatos bővítése*, továbbá mindennek megfelelő *archiválása* és a legszélesebb nyilvánosság számára is hozzáférést biztosító *publikálása*.

A *műemléki inventarizáció* azaz a mindenkori műemléki értékek (ingatlanok és a velük szerves történeti kapcsolatban lévő ingóságok) hatósági és/vagy tudományos célú felleltározásának, ill. jegyzékbe foglalásának igénye a műemléki gondolat megjelenésével szoros összefüggésben, annak szerves részeként fogalmazódott meg a 19. század elején. Inventáriumok addig is készültek, de azok általában tulajdonjogot igazoló vagyonelektárak, esetenként közigazgatási célú összeírások voltak, vagy bizonyos, a tudományos, vallási vagy egyéb indítékú érdeklődés horizontjára került emlékcsoportok — például ereklyék, kincstárak, antik feliratok stb. — feltérképezésére és jegyzékbe foglalására irányultak.⁶

A minket érdeklő műemléki inventarizáció a hatósági segédeszköz szerepen túl, a tudományos ismeretek felhalmozására, azok tudományos forrásként való közzétételére, a megbecsülni és védeni kívánt történeti és művészeti értékekre vonatkozó ismeretek társadalmi befogadásának az előmozdítására irányul kezdettől fogva. Az egymással sok tekintetben összefüggő tudományos, didaktikus, értékvédelmi és igazgatási szempontokat tehát egyszerre igyekszik kielégíteni. E komplex célrendszer az idők folyamán sokféle kutatási stratégia megjelenéséhez és számos

⁶ MIELKE: *A művészeti emlékek inventarizációjának történelmi gyökereiről tömör áttekintés*. 1974.

kiadványtípus kialakulásához vezetett Európa-szerte, létrehozva a (hatósági) *műemlék jegyzékek* mellett *műemléki topográfia* műfaját és annak máig feltűnő, időnként egymást részben át is fedő újabb és újabb változatait.⁷

A műemléki topográfia maga tipikusan nyugat-európai és kontinentális, és sok tekintetben jellegzetesen német műfaj. A nagy vonalakban ma is érvényes metodikája őstípusának kidolgozására német nyelvterületen került sor a 19. század utolsó harmadában. A topográfiai a kontinensen általában a nemzeti műemlékvédelmi intézmények keretében, döntően az állami költségvetés támogatásával készülnek. Angliában is átvették ezt a megoldást, de csak 1908-tól⁸ és kevésbé intenzíven művelték, mint a kontinensen. Ennek egyik oka feltehetően abban keresendő, hogy az angol építészettörténeti irodalom jóval korábban és szélesebb alapokon indult meg mint Európa más részein és az egyes településekre, ill. konkrét emlékekre vonatkozó ismeretek sokaságának birtokában kevésbé érezték szükségét az európai gyakorlathoz hasonló országos vállalkozások megindításának. A másik fontos körülmény mentalitásbeli lehet: a kontinens, Svájc kivételével jellemzően felülről szervezett társadalmaival szemben az angol berendezkedés másképpen viszonyult az ilyen projektekhez.

A műemléki topográfiai célkitűzései

A műemléki topográfiai általános (és ideális) célkitűzése, hogy egy állam teljes területén, azonos szemléletmódban, módszerekkel és szerkezetben feldolgozzák az adott kor műemlék fogalmába beletartozó emlékek teljes körét. Alapkövetelmény az is, hogy a feldolgozás a bibliográfiai és levéltári, írott és vizuális források lehető teljességének figyelembevétele mellett, teljes terepbejáráson, az adatok és leírások helyszíni ellenőrzésén alapuljon, vagyis, hogy a munka eredménye az egy adott időpontban fennálló állapotokat minél hívebben tükrözze. Az már a kezdetekkor nyilvánvaló volt, hogy ilyen követelményeknek gyakorlati és

⁷ Anglia, Franciaország, Németország, Ausztria, Itália, Skandinávia, Hollandia, Belgium művészeti topográfiai kutatásai történetének fő vonalait vázolja fel tömören és sok adattal Eggenberger 1975. Az inventárium és lista problematikájáról vö.: BESELER, DIETRICH: 1971.

⁸ Ekkor alakult meg The Royal Commission on the Historical Monuments of England néven az a kormányzati tanácsadó testület, amely az állami műemlékvédelem tudományos megalapozása céljából a fő feladatként a műemlékek inventarizációját kapta. A testület 1999-től beolvadt az English Heritage szervezetébe. Az English Heritage feladatairól és működéséről: RÁCZ JOLÁN: Anglia műemlékvédelmi Hivatala, az English Heritage. *Műemlékvédelmi Szemle*, (1998/2): 243–264.

elvi okoknál fogva csak kis mértékben lehet eleget tenni, ezért különböző kompromisszumokra van szükség.⁹ Az ideális célt tehát időről időre, más és más módszerekkel igyekeztek, legalább részlegesen megközelíteni. Ennek során jött létre az a műfaji differenciálódás, ami a topográfiai kutatások és publikációs formák ma is járhatónak látszó útjait kialakította. Később még utalunk rá, hogy e kutatási irány differenciálódásában a praktikus szempontokon kívül az érintett tudományterületek, valamint a műemlékvédelem belső fejlődésének logikája és ennek nyomán az új kérdésfeltevések is fontos szerepet játszottak.

A fentiekben jelzett, a komplex értékvédelmi, tudományos és technikai szempontú célrendszer erős belső logikáját mutatja, hogy az már az európai műemlékvédelmi törekvések korai szakaszában, a 19. század második évtizedében jogszabályi keretbe foglalva is megjelent. Lajos hesseni nagyherceg 1818-ban kibocsátott hét pontot tartalmazó rendeletéről van szó, amelynek megfogalmazásában a Nagyhercegség építészeti igazgatójának, a Johann Wolfgang Goethe szellemi körével is kapcsolatot tartó Georg Mollernek (1784–1852) volt döntő szerepe. A rendeletet érdekes módon először a kiváló angol építészettörténész John Harvey tette közzé, de erről a német szakirodalom sokáig nem vett tudomást, mert úgy tudták, hogy a dokumentum a második világháborúban elpusztult. Harvey joggal állapítja meg, hogy a rendelet azóta is érvényes szerkezetben tartalmazza a műemlékvédelem törvényi szabályozásának valamennyi lényeges problémakörét és azok elvi kapcsolatát.¹⁰ A szöveg a műemlékek védelmével, fenntartásával, kezelésével és nyilvántartásával szoros tartalmi összefüggésben meghatározza az inventarizálás feladatkörét, helyét, módszerét, felelőseit, alapvető szakmai követelményeit, továbbá ehhez

⁹ A francia műemlékek országos felügyelője, PROSPER MÉRIMÉE (1803–1870) pl. 1834-ben Franciaországra nézve saját követelményrendszerüket és céljaikat figyelembe véve, a szükséges munkaidőt kétszázötven (!) évre becsülte és kilencszáz kötetnyi illusztrációval számolt. V.ö.: EGGENBERGER: 1975, 11. (A becslés értékeléséhez csak arra utalunk, hogy a pl. valóban folyamatosan művelt német nagytopográfia jelenleg mintegy nyolcszázötven kötetet számlál és az 1981-ben megindított legújabb, szövetségi szintű német műemléki topográfiai vállalkozás, a *Denkmaltopographie Bundesrepublik Deutschland*, 800 kötetet tervez.)

¹⁰ HARVEY: 1961, 27–31. A rendelet nyomtatásban is megjelent: *Großherzogliche Hessische Zeitung*, Darmstadt, den 3. Februar (1818, Nr. 15): 133–134. Faksimilében közli Gabriele DOLFF-BONEKÄMPER: *Die Entdeckung des Mittelalters. Studien zur Geschichte der Denkmalerfassung und des Denkmalschutzes in Hessen-Kassel bzw. Kurhessen im 18. und 19. Jahrhundert*. Darmstadt und Marburg, 1985. 349–351. A szöveget Harvey nyomán (bibliográfiai adatok nélkül) közli: Norbert Huse (Hrsg.) *Denkmalpflege. Deutsche Texte aus drei Jahrhunderten*. Verlag C. H. Beck München, 1996, 32–33.

kapcsolódóan az illetén tevékenység során összegyűjtött és rendszerezett dokumentáció közgyűjteményi elhelyezésének módját, és végül a nyomtatott formában való közzététel kötelezettségét azzal, hogy azt a hatóságok rendelkezésére kell bocsátani. A rendeletet érdemes ezúttal teljes szövegében idézni, ahogy elvi jelentőségére tekintettel John Harvey is tette

I. Lajos hesseni nagyherceg (1806-ig X. Lajos Hessen-darmstadti örgróf) rendelete az építészeti és régészeti emlékekről (1818)

Abból a megfontolásból, hogy az építőművészet még fennálló emlékei a történelem legfontosabb és legérdekesebb forrasi közé tartoznak, amelyekből a korábbi szokásokra, szellemi műveltségre és a nemzet polgári állapotára következtethetünk, és ennél fogva ugyanezek fenntartása a legnagyobb mértékben kívánatos, a következőket rendeljük el:

- A Főépítészeti Kollégiumunkat megbízzuk, hogy a régi építészet valamennyi Hesseni Nagyhercegségben található maradványát, amely a történelem vagy a művészet szempontjából fenntartásra érdemesnek minősül, pontos jegyzékbe foglalja, amelyben le kell írni a jelenlegi állapotot és a bennük található régi műtárgyakat, mint amilyenek a festmények, szobrok és az efféle figyelemre méltó dolgok.
- A jegyzék történeti részének kidolgozása érdekében a nevezett Kollégium ezen hazafias ügyben való közreműködésre meg kell hogy hívja azokat a tudósokat, akik legjobban ismerik e provincia történetét, és ebből a célból a levéltárakból rendelkezésükre kell bocsátassa a szükséges információkat.
- Ezek közül a legkiválóbb és a leginkább omladozóban lévő alkotások apránként pontosan nyilvántartásba veendőek és a leírások mellett az ezekről készült rajzok is Múzeumunkban elhelyezendőek.
- Az Főépítészeti Kollégiumunkat jelen rendeletünkkel megbízzuk azzal, hogy a fenntartásra, illetve lerajzolásra érdemes épületek jegyzékét engedélyezésre előterjessze, azok fenntartására és kijavítására a különböző hatóságokkal kapcsolatba lépjen és számunkra arról a megfelelő javaslatokat tegyen.
- Ha ezen épületek egyikével, vagy másikjával kapcsolatban változtatások megkezdése, vagy teljes lebontásuk látszana szükségesnek, az csak az

említett Kollégium előzetes tájékoztatásával történhet meg és csak az után, hogy az a megfelelő esetekben a Mi legmagasabb engedélyünket beszerezte.

- Ha ásatásokkor, vagy más alkalommal régiségeket találnak, tisztviselőinknek gondoskodnia kell arról, hogy azok amennyire csak lehetséges megőrződjenek és azokról az Főépítészeti Kollégiumunknak vagy a múzeumigazgatónknak haladéktalanul jelentést kell tenni.
- Az összes hatóság kötelességévé tesszük, hogy a fent említett jegyzékben ismertté tett emlékek fenntartásáról a lehető legnagyobb mértékben gondoskodjon, és azt ennek érdekében kinyomtatjuk és hozzájuk eljuttatjuk.”

Az idézett rendelet a műemlékvédelem állami intézményrendszere 19. századi létrejöttének klasszikus kontinentális¹¹ képletét állítja elének: a felvilágosult uralkodó (állam) szakemberek inspirációjára és közreműködésével az épített környezetben a múlt ránkmaradt emlékeit ismeri fel, amelyek *történeti* és *művészeti* értékek hordozói, az egykori *civilizációk tárgyi lenyomatai* — „*a történelem legfontosabb és legérdekesebb forrása*” — és mint ilyenek, ha lehet, fenntartandó, kijavítandó, de mindenképpen dokumentálandó *értékek*. Az így meghatározott *kulturális funkcióra* megfelelő struktúrában állami intézmény(rendszer) hozandó létre, amelynek — és szűkebb szempontunkból ez kiemelendő —, elsődleges feladata az érdeklődési körébe tartozó értékek (épületek és berendezésük, romok és régészeti leletek) tudományos felleltározása és dokumentálása, archiválása és közzététele. E korai és ebben a komplexitásban feltehetően legkorábbi ilyen rendelet tehát alapfeladatként jelöli meg azt, amit a 19. században német nyelvterületen monumentális statisztikának (Monumental Statistik) neveztek, és amit ma, műemléki inventarizációnak, vagy műemléki/művészeti topográfiának nevezünk.

A továbbiakban ez a logika érvényesült a porosz,¹² a francia,¹³ majd 1850-től ezek tapasztalatait is hasznosító Habsburg birodalmi¹⁴

¹¹ A műemlékvédelem egyetemes európai történetét, annak eszmei hátterét konkrét esettanulmányokra építve korszerű monográfia mutatja be: JOKILEHTO, JUKKA: *A history of architectural conservation*, Oxford 1999.

¹² MOHR DE PEREZ, RITA: *Die Anfänge der staatlichen Denkmalpflege in Preußen. Ermittlung und Erhaltung altertümlicher Merkwürdigkeiten*. Wernersche Verlagsgesellschaft Worms, 2001.

¹³ LÉON, PAUL: *La vie des monuments français: Destruction, restauration*. Paris, 1951.

¹⁴ FRODL: 1988.

műemlékvédelemben, és ezeken az alapokon indult fejlődésnek az 1860-tól a birodalmi intézményes keretből kikerült, 1881-től törvényi háttérrel is rendelkező magyarországi műemlékvédelem is. A múlt emlékeiben rejlő történeti és művészeti értékek fel- és elismerése óta az állam által vállalt alapfeladatok rendszere lényegében változatlan, az intézményi struktúrákban persze jelentős eltérések vannak, és az idő előrehaladtával értelemszerűen folyamatos differenciálódásnak lehetünk tanúi. Az elvi szintű változások döntő eleme azonban az emlék/műemlék fogalom bővülése és mélyülése. Fogalmilag az *emlék* (monument) az alapvető kategória, amely megkülönböztetendő a védett műemléktől (registered/listed/protected monument). A védett műemlékeket a számunkra értékesnek tartott, a *mindenkori* történeti/művészeti emlék kategóriába kulturális kánonok alapján sorolt objektumok sokaságából, a közérdekre hivatkozva, gyakorlati okok alapján (kiemelkedő történeti/esztétikai érték, jellegzetes típus, ritkaság, veszélyeztetettség stb.) választják ki, és rájuk vonatkoznak a hatósági kötelezettségek is. Ezzel már a közmegegyezés tényezőjére is utaltunk, hiszen kánonok csak így jöhetnek létre. A közmegegyezés esetében pedig folyamatosan szélesedő laikus bázissal is számolnunk kell. A műemléki szakértő a társadalmi kommunikációban, szerencsés esetben az animátor szerepét játszhatja. A széles körben elfogadott értékfogalmak állandósága, ill. dinamikája, régióként és országoként, drámai változásokat hozó történelmi eseményektől és társadalmi sajátosságoktól is függő módon természetesen igen változékony, és egyre inkább a nemzeti konszenzusokon túli egyetemes tendenciák is befolyást gyakorolnak, gondoljunk pl. a világörökség kategóriájára, vagy a kérdéskört érintő számos nemzetközi egyezményre, műemlékvédelmi kartákra stb.¹⁵

A konszenzusképzés Németországban két évtizeddel ezelőtt még alapvetően érvényes, ideáltipikus módjára, számunkra is komoly és megszívlelendő tanulságokat hordozó módon, lapidáris tömörséggel mutatott rá egy interjújában a német műemléki gondolkodás egyik kiemelkedő képviselője Norbert Huse (1941–2013), egykori müncheni művészettörténész professzor. Huse professzornak a *Neue Zürcher Zeitung* 2001-ben a következő kérdést tette föl: „*Hogyan tud az állami műemlékvédelem reagálni a műemlékfogalom mai vitáira?*” A válasz: „*Az*

¹⁵ DR. ROMÁN A. (szerk): *Karták könyve*. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület, Budapest, 2011. [2002]

*állami műemlékvédelem nem kell, hogy kövesse a korszellem minden rezdülését. Az egyedi esetekben több nyitottságra, bátorságra és fantáziára van szükség. Ez viszont világhosszú és tartósságot feltételez a műemléki alapelvekben, amelyek azonban nem az állami erőszak folyamányai, hanem egy több mint évszázados tisztázódási folyamat eredményei. Ebben pedig nem a fogalmi viták játszottak szerepet, hanem az ezenközben kialakult rendkívül konzisztens törvényalkotás és joggyakorlat.*¹⁶

A kezdetekénél, mint láttuk, egyedi emlékekről és régi korok alkotásainak fennmaradt nyomairól van szó. A 20. század elején már városi együttesek, a városképek értékei is megjelennek az érdeklődés horizontján, majd pedig ez a tendencia részben a két világháború pusztításai következtében a történelmi városmagokra, illetve a különböző település részekre is szisztematikusan kiterjed. Ezzel párhuzamosan a figyelembe vett emléktípusok köre is jelentősen bővül és folyamatosan közeledik az éppen aktuális jelenkorhoz¹⁷ A 20. század második felében az ipari társadalom kiterjedt infrastrukturális produkciója is a tudományosan regisztrálható és funkcióváltással részben fenntartandó emlékek körébe lépett. Arra is érdemes utalni, hogy a preferált korszakokhoz, emlékek körökhöz, akár vidékekhez fűződő képzetek a műemlékfogalom szakmai logikán is alapuló differenciálódása mellett gyakran összekacsolódtak a nemzeti művészet, a nemzeti teljesítmény koncepciójával és ezen keresztül az elmúlt másfélszáz évben annyit változott európai állam-ideológiákkal és birodalmi törekvésekkel.

A műemléki inventarizáció mindenkori feladatai

Mindezt azért kellett jelezni, mert az emlékfogalom változásai a műemléki inventarizáció mindenkori feladatai szempontjából irányadóak. Az így létrejött kihívásokra a műemlékvédelem felelősei folyamatosan megújuló szakmai válaszokat adtak, ami a műemléki topográfiaiak további műfaji differenciálódásához vezetett. A kutatási műfaj kidolgozása szempontjából élenjáró német topográfiai kutatások a megelőző századfordulóra eljutottak oda, hogy a topográfiai irodalom már

¹⁶ Ein Gespräch mit dem Denkmalpfleger Norbert Huse Gefühl für die gemeinsame Verantwortung. Neue Zürcher Zeitung, (2001. november 19): <http://www.nzz.ch/article7S8YE-1.500224>

¹⁷ Az inventarizáció és a történelmi távolság kérdésének elméleti összefüggéseit sokoldalúan tárgyalja HAJÓS: 1982, 6–15.

áttekinthetetlenül gazdaggá és módszertani szempontból szerteágazóvá vált, ezért az érintett tudományterületek részéről igény ébredt az anyagban való gyors tájékozódásra, ennek megfelelően a tömör előadásmódra, és a 'termék' gyakorlati hasznosítása érdekében, a minél inkább — mai kifejezéssel — felhasználóbarát megformálására. Az 1870-től megindult német topográfiai kötet száma, amelyeket később méretükre utalva „nagytopográfianak” (Großinventar) neveztek el, 1900-ra már száz vaskos kötetre emelkedett. Ebben a helyzetben fogalmazta meg az alapkonceptiót Georg Dehio. A strassburgi művészettörténész professzor fogalmazta meg 1900-ban a Drezdában megtartott első német Műemlékvédelmi Napok egyik napirendi pontjaként benyújtott javaslatában.¹⁸ Az eredeti, a német szakirodalomban gyakran idézett javaslat így szólt: „*A műemléki statisztikának vannak olyan feladatai, amelyeket a hivatalos inventáriumok nem oldanak meg. Ezért szükségünk van egy, a gyorsabb tájékozódást biztosító eszközre. Ezért egy olyan kézikönyv előállítását javasolom, amely a céljának megfelelően kisebb méretű, könnyen hordozható, szerkezetét tekintve olyan jól áttekinthető, amennyire csak lehetséges, az íróasztalon és utazás közben egyaránt kényelmesen használható. A következmény: viszonylag korlátozott anyagfelhasználás, feszes kifejezés mód.*”¹⁹ Dehio kezdeményezésének alapvető célja tehát az volt, hogy olyan művet (néhány kötetes könyvsorozat) adjon a szakemberek és minden érdeklődő kezébe, amelynek segítségével nagyobb nehézség nélkül átfogó képet lehet alkotni a német művészet egészéről, vagy — tegyük hozzá — akár regionális sajátosságairól. Az így kialakított 'kistopográfia' tehát *kompiláció*, amely a már publikált ismeretek megfelelő szerkezetben való tömör hozzáférhetővé tételét célozza meg. Az első sorozatot maga Georg Dehio publikálta 1905–1912 között öt kötetben. Azóta Németországban három alkalommal ismételték meg egyre bővülő tartalommal a sorozatot, 1935–1956 között 11 kötetel, 1964–1992 között 12 kötetel és 1993-tól 2012-ig 24 kötetel, valamint nagyszámú változatlan utánnomással. Ennek során Dehio *márkanévvé* vált, amit 1933-ban Ausztriában is átvették, ahol 1953 óta az

¹⁸ DEHIO: *Előterjesztés és vita*. 1900, 31–39. A könyvsorozat száz éves történetét és hatásait mutatja be és a sorozat addigi teljes bibliográfiáját közli: *Georg Dehio (1850–1932) 100 Jahre Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*. Deutscher Kunstverlag München Berlin. 2000. V. ö. még:

<https://de.wikipedia.org/wiki/Dehio-Handbuch>

¹⁹ Az idézet helye: *Erster Tag für Denkmalpflege*. Dresden, 24 und 25. September 1900. Berlin 1900, 31.

osztrák állami műemlékvédelem központi intézménye, a Bundesdenkmalamt keretében külön munkacsoport foglalkozik a kiadásával. A ”Dehio” volt az ihletője Nicolaus Pevsner több mint negyven kötetes, 1951-ben megindított és a szerző halála után egy szakmai team által máig folyamatosan bővülő sorozatának a Buildings of Englandnek is a ”Dehio” volt az ihletője.²⁰

Georg Dehio kezdeményezése, mint láttuk elsősorban a kutatási anyag rendkívüli bővülésével és módszertani egyenetlenségeivel kapcsolatos nehézségeket kívánta áthidalni, de egyszersmind az országjáró művelt német polgárság (Bildungsbürgertum) újabb keletű igényeit is ki akart elégíteni (a kiadvány legyen „íróasztalon és *utazás közben* egyaránt kényelmesen használható”). A német sorozat máig ezt a funkciót tölti be. A második világháború után újraindított osztrák változat azonban az osztrák nagy inventárium, az Österreichische Kunsttopographie ideiglenes változata, mintegy annak előhírnöke, a meglévő „fehér foltok” ideiglenes lezárása, a további műemléki listák megalapozója. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az osztrák Dehio kötetek nem egyszerűen könyvtári munka eredményei, hanem a nagytopográfiához hasonlóan alapos terepmunkára építenek. A kétféle topográfiai kutatási műfajt tehát egyazon *rendszer két, egymást szervesen kiegészítő elemként* működtetik.

Svájci nagytopográfia

A második világháború utáni korszakban egyre komplexebbé váló műemlékfogalom kapcsán az elmondottaknál differenciáltabb utat választottak Svájcban. A svájci nagytopográfia a *Kunstdenkmäler der Schweiz* 1927-től jelenik meg, átlagban évente két kötetben. Időkeret: a korai középkortól 1850-ig terjed. A kutatást a kantonok finanszírozzák, a sorozat kiadója a Gesellschaft für Schweizerische Kunstgeschichte (GSK).²¹

A teljes államterület feldolgozása a nagytopográfia igény szintjén bárhol sok évtized folyamatos munkáját kívánja meg, ezért mindenhol felmerült a kisebb léptékű, de gyorsabb összkép megalkotásának az igénye is. Erre

²⁰ CHERRY, B.: *Nicolaus Pevsner und The Buildings of England*. In: GEORG DEHIO (1850–1932) 100 Jahre Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Deutscher Kunstverlag München Berlin, 2000, 157–167. <http://yalebooks.co.uk/pevsner.asp>; ; https://en.wikipedia.org/wiki/Pevsner_Architectural_Guides

²¹ *Zukunft eines Standardwerks. Der Reformprozess bei den „Kunstdenkmälern der Schweiz“*. Neue Zürcher Zeitung, Aktuell, 2008. május 20.

Svájcba Hans Jenny (1894–1942) vállalkozott *Kunstführer durch die Schweiz* című munkájával, amelynek első kiadása 1934-ben látott napvilágot. (5. teljesen átdolgozott kiadás: Wabern, 1971.) A szerző e művével a feldolgozott teljes államterületet illetően elérte az „azonos léptékű teljesség” [“eine gleichmäßige Vollständigkeit”] magas célkitűzését.²²

Az 1960-as években indították meg a *Die Bauernhäuser der Schweiz* című sorozatot, amely a vidék építészetét dolgozza fel a 15. századtól a 20. század közepéig. Tervezett kötettség: 50. A sorozat célja és eredménye az épületek, parasztgazdaságok és települések topográfiai, időbeli, stilisztikai és társadalmi szempontú tipológiájának a felállítása. Az 1980-as évekig a feldolgozás középpontjában az egyes épületek/építmények álltak és nem terjedt ki a vidéki térség, mint egész értékelésére. 1973-tól külön sorozatot szentelnek Svájcban a védelemre érdemes településképek kataszterének *Inventar des schützenswerten Ortsbilder der Schweiz* (ISOS)²³ címmel. A munka megrendelője és finanszírozója a központi kulturális kormányhivatal (Bundesamt für Kultur).

A vállalkozás néhány fontos alapadata: a felmérésbe bevont települések száma: 2 899 község mintegy 6 000 települése. A teljes államterületet megcélzó vállalkozás minden tíznél nagyobb számú épületet magába foglaló települést feldolgoz. A munka a szövetségi és kantonális műemléki hivatalok inventarizációs tevékenységével koordináltan történik. A szövetségi és kantonális tervezés alapjául szolgál és segíti a szövetségi és kantonális műemlékvédelmi döntéseket. Ide tartozik az is, hogy az 1960-as évektől *községi szintű dokumentáció* készül a *teljes épületállományról*, nem publikációs célra, gyakorlati (hatósági) hasznosítás céljából.²⁴ Ez a feldolgozás azonos szintű települések hálózatát hozva létre lehetővé teszi ezek érdemi összehasonlítását, tipizálást, mélyebb megértését.

Az ISOS a városok esetében minden korszak által alkotott városképet és ennek alapját adó szerkezetet egyaránt értékeli (szemben a korábbi topográfiaiak középpont, ill. történeti városmag centrikusságával) mégpedig úgy, hogy ezeket mindig egy meghatározott társadalmi, politikai és gazdasági helyzet lenyomataiként értelmezi. Ez a megközelítés kiszélesíti a

²² EGGENBERGER: 1975, 26.

²³ HEUSSER: 2001, 156–158.

²⁴ WULFF: 1982, 65.

vizsgálati területet a települések vonatkozásában. Ebbe beletartoznak az elővárosok, a munkás- és ipari negyedek a 19. századból csakúgy, mint ezek 20-századi változatai, gyakorlatilag felső időhatár nélkül. Ez a vállalkozás olyan városképi együtteseket is értékel, amelyekben egyetlen önálló értéket képviselő épület sincs, de a beépítés (pl. lakótelepek) urbanisztikai logikája a számontartást indokolja. Utóbbi vizsgálati elvei az *alaklélektan* kategóriáit hasznosítják. A világosan meghatározott (körülírt) utca- és térsorok fontosabbak a településinventáriumban, mint a művészettörténeti szempontból jelentős egyes épületek. A fejlesztési tervek készítői szempontjából jelentős körülmény, hogy az ISOS leírási rendszere átlépi a település és a táj közötti határt is. Fontos arra is felhívni a figyelmet, hogy az ISOS nem azt célozza, hogy semmi se változzon, hanem megfelelő eszközt kíván nyújtani azoknak a szakemberek (önkormányzatok, beruházók, tervezők), vagy laikusok számára, akik az átalakítási/építési szándékukat szembesíteni szeretnék a kulturális, társadalmi és gazdasági következményekkel.

1982–2002 között jelent meg a Gründerzeit leltárba vételére *vállalkozó Das Inventar der neueren Schweizer Architektur 1850–1920 (INSA)*²⁵ című sorozat zárt egészet képező 10 kötete, amelyet 2003-ban egy regiszter kötet egészített ki. Kronológiailag a nagytopográfiához csatlakozik, azt egészíti ki. Az alsó időhatár az 1848-ban elfogadott szövetségi alkotmányhoz kapcsolódik, amely meghatározta a kantonok közfeladatait és egységes infrastruktúrafejlesztéshez valamint építésügyi szabályozáshoz vezetett. A felső időhatár (1920) az ún. Heimatstil végét és a modern stílus kezdetét határolja el. A feldolgozás tárgyát a kanton központok és 40 további objektum-együttes képezte, utóbbi azokat a településeket jelenti, amelyeknek a lakossága 1920-ban a 10.000-et meghaladta. Az eredmény négy városi kötet és hét „vidéki” kötet, utóbbiak az infrastruktúra változásaira és a táj átalakulására koncentrálnak. A regiszter kötet [Építészeti Lexikon] az egész publikált anyagot dolgozza fel és minden korábbi svájci szaklexikont messze meghaladó számú tételt tartalmaz.

²⁵ WULFF: 1982, 61–67.

Műemléki inventarizáció Franciaországban

A műemléki inventarizáció kihívásaira adott válaszként ismét más utat választott Franciaország, amikor 1964-ben André Malraux, akkori kulturális miniszter által a művészettörténész Andrés Chastel kezdeményezésére és előterjesztése alapján létrehozott »*Inventaire général du patrimoine culturel*»²⁶ – közismert, rövid nevén Inventaire Général-nak nevezett – hatalmas vállalkozást megindította. A cél „számba venni, tanulmányozni és ismertté tenni az örökség kulturális, történeti vagy tudományos szempontból értéket hordozó elemeit”.²⁷ Franciaország egészét illetően, és a lehető legszélesebb értelemben vett örökségre gondolva. E rendkívül összetett és minden részletében átgondolt, folyamatosan tovább csiszolt program ismertetésére itt nincs helyünk, elég annak a megállapítása, hogy megalkotói és működtetői tekintettel voltak és vannak a társadalom kulturális örökséghez való viszonyának teljes komplexitására. Ez azt jelenti, hogy nem csupán az örökség gondozásával foglalkozó egyes szakmák és intézmények sajátos szempontjait, hanem ezeknek a társadalommal való aktív kapcsolatával összefüggő tevékenységi területeit és dinamikáját is számításba veszik. Egyfelől tehát az örökség ügyében érdekelt központi és helyi intézményrendszerre alapozva a legkomolyabb hangsúlyt helyezik az örökség tudományos feltárásának a módszertanára és annak folyamatos fejlesztésére. Másrészt a kommunikáció legkorszerűbb eszköztárának mozgósításával mindent megtesznek annak érdekében, hogy a legfrissebb tudományosan megalapozott információk a potenciális felhasználók legszélesebb köre számára hozzáférhetővé váljanak. Ez a kör a törvényhozástól az érintett hatóságokon keresztül a helyi társadalmakig, a műemlékek tulajdonosaiig és a gazdaság szereplőiiig tart. A legszélesebb körben így megosztott információk a jövő tervezésének szerves részévé válhatnak, a kulturális turizmus fejlesztői és a lokálpatriotizmuson keresztül a társadalmi kohézió érdemi erősítői lehetnek.

A német, osztrák, svájci francia és érintőlegesen a brit műemléki inventarizációs tevékenység történeti és mai tendenciáinak vázlatos

²⁶ A létrehozása kori nevén: l'Inventaire général des monuments et des richesses artistiques de la France. <http://www.inventaire.culture.gouv.fr/>

²⁷ A hatályos törvényben (Loi n°2004–809 du 13 août 2004 relative aux libertés et responsabilités locales) art. 95, I.

bemutatása is világossá teszi azt az alaptételt, hogy a műemléki inventarizációt mindenhol művelni kell, vagy éppen újraindítani, ahol a meglévónél jobb minőségű környezet alakításának igénye megvan, és ehhez a nemzetközi gyakorlat tanulmányozása nemcsak segítség, hanem előfeltétel is.

A műemlékvédelmi program helyzete Magyarországon

Ami Magyarországot illeti, *a műemléki szakmán belül* általános konszenzus van abban, hogy az inventarizációs projektet újra kell indítani és, hogy ebben az osztrák Dehio program alapelvei alkalmazandóak, de természetesen a kutatási előzmények figyelembe vételével a magyarországi helyzetre adaptálva. Ez célzott levéltári előkészítést és a publikált ismeretek teljes körű figyelembevételét, továbbá a tervtári anyagok, a városábrázolások és a teljes történeti térképanyag feldolgozását, valamint alapos terepbejárást feltételez.²⁸ Abban is egyetértés van, hogy a munkát a jelentősebb városok feldolgozásával kell kezdeni. E tekintetben igen kedvező szakmai fogadtatása volt a 2009-ben, lényegében az említett elvek szerint elkészült székesfehérvári topográfiai kötetnek,²⁹ amit a magyar szakma a nagy és a német Dehio típusú 'kis' topográfiához képes köztes helyzete miatt 'középtopográfiának' nevez. A városi projektek megtervezésében a fennebb vázolt svájci ISOS és INSA vállalkozások szolgálhatnak figyelemreméltó támpontokkal. Ebben a léptékben a meglévő hazai szakmai kapacitások mozgósításával a bevezetőben említett mintegy 300 ezer objektum egységes szemléletű műemléki topográfiai feldolgozása húsz év alatt lenne elvégezhető. A projekt számos innovatív elemet is magába foglaló modul rendszerű építkezéssel néhány év alatt fejleszthető „ideális üzemméretre”. Fontos szempont az inventarizációs kutatási projekt és a helyi társadalom, valamint az adott régióban gazdasági szempontból bármilyen tekintetben érdekelt üzleti szereplők közötti kapcsolatok megteremtése, mert a munka alapvető célja, hogy a módszeres feltárás nélkül rejtve maradó, ezért felhasználhatatlan értékeket a helyi közösségek számára minél teljesebben hozzáférhetővé tegye. Megismerhessék és így használhassák is azt, ami

²⁸ ENTZ G. A.: *Javaslat a Dehio rendszerű műemléki topográfiai kézikönyv programjának a bevezetésére.* (Angol nyelvű összefoglalóval.) Műemlékvédelmi Szemle (2003/1): 103–120.

²⁹ V. ö.: LOVEI P. könyvismertetése: *Magyarország műemlékei: Székesfehérvár.* Szerkesztette ENTZ G. A.: Budapest, Osiris, 2009. Műemlékvédelem LIV/1. 2010, 60–64.

elvben és potenciálisan az övék, csak éppen nem tudnak róla. Ebben minden tekintetben gazdag tapasztalatokra támaszkodhatunk az inventarizáció Nyugat-Európában széles körben alkalmazott, két évszázados munkával kicsiszolt módszereinek és tapasztalatainak az alapos tanulmányozásával.

Inventorization of Monuments and Its Social Background

Abstract:

The author argues that any of settlement or town development needs the complex and thorough knowledge of the built and natural environment in question. The long term and continuous research in the field of monument's inventorization has provided the firm basis of this knowledge in most Western European countries for more than a century. After the political system change in 1990 all the professional arguments promoted the effort to restart the systematic inventorization of monuments in Hungary. The number of the objects which today have to be taken into consideration might be estimated at about 300 000. As an inspiration for the realization of this plan, the study gives a concise overview of the European, first of all continental, development of monuments inventorization (Germany, Austria, Switzerland, France and superficial England), underlining the connection between the inventorization and the practical and theoretical challenges of monuments protection and their social background.

Irodalom

BESELER, H. UND ELLGER, D.: *Das Denkmal zwischen Inventar und Liste. Bestandaufnahme einer Bestandaufnahme.* Deutsche Kunst und Denkmalpflege 29/2 (1971) 150–155.

DEHIO, GEORG: *Programm zu einem Handbuch der deutschen Denkmäler,* in Erster Tag für Denkmalpflege. Dresden, 24. und 25. September 1900. [Jegyzőkönyv]. Berlin, 1900. Előterjesztés és vita, 31–39.

DOROTHEE EGGENBERGER: *Die Anfänge der Kunsttopographie in Ausland.* In: DOROTHEE EGGENBERGER, GEORG GERMANN: *Geschichte der Schweizer Kunsttopographie.* Beiträge zur Geschichte der

Kunstwissenschaft in der Schweiz 2. Schweizerisches Institut für Kunstwissenschaft, Zürich, 1975, 9–16.

ENTZ, G. A.: *Inventorization of Monuments in Hungary and the Dehio Handbook*, Centropa, 7. évf. (2007, 1. szám): 57–7.

ENTZ, G. A.: *Műemléki inventarizáció Magyarországon*, Műemlékvédelem, LV. évf. (2011, 1. szám): 65–85.

ENTZ, G. A.: *Az épített örökség hozzáférhetővé tétele és a műemléki topográfia*. Információs Társadalom, Tematikus szám az okos városokról, XVI./3, (2016) 134–145.

FRODL, W.: *Idee und Verwirklichung. Das Werden der staatlichen Denkmalpflege in Österreich*. Böhlau Verlag, Wien. Köln, Graz, 1988.

GENTHON, I.: *Magyarország művészeti emlékei 1, Dunántúl*, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1959.

GENTHON, I.: *Magyarország művészeti emlékei 2, Duna-Tisza köze Tiszántúl Felsővidék*, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1961.

HAJÓS, G.: *Die kunsthistorische Denkmal-Inventarisierung und das Gegenwartsproblem — zur Krise des historischen Abstandes*. Deutsche Kunst und Denkmalpflege 75. évf. (1982, 1–2. szám): 6–15.

HARVEY, J.: *The Origin of Official Preservation of Ancient Monuments*, The Transactions of The Ancient Monuments Society, New Series, Volume Nine, (1961). 27–31

HEUSSER, S.: *Das ISOS, eine flächendeckendes Bundesinventar in der Schweiz*, Österreichischer Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege LV. évf. (2001, 1–2. szám): 156–158.

LŐVEI P., KLANICZAY G.: „*Ha mindez így marad, akkor ennek a 140 éves történetnek vége*” a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal feloszlásáról. (BUKSZ beszélgetés), BUKSZ 2012. 254–268.

MIELKE, F.: *Zur Genesis der Kunstdenkmäler-Inventarisierung*, Zeitschrift für Stadtgeschichte Stadtsoziologie und Denkmalpflege 1. (1974): 134–143.

WULFF, W.: *Das INSA*, Deutsche Kunst und Denkmalpflege 75. évf. 1–2. szám (1982): 65.

ZAKARIÁS G. S.: *Magyarország művészeti emlékei* 3. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1961.